

Aigues-Mortes, Pons, Argenton,
Agen, Exilles, Aix, Coutras,
Les Baux, Royan, Dax, Tartas,
Die, La Rochelle, Briancon!
(Meg ket felet, kisasszon!)
Moissac, Monbazillac,
Mauvezin, Castres, Capdenac,
Calvinet, Cognac, Nerac,
Gignac, Clairac, Gap, Figeac,
Casteljaloux, Bergerac!
Meg a gascogne-i legenyek!
Kihaltak a hugenottak!
Kulhonokba menenek!
Elfogytak a hugenottabb
Helynevek is!
Szegenyek.

*Maros-Vasrhelyt (a Surlott Gradicsban),
1925. szeptember 19-en*

Gábor Miklós

ROSSZKEDVNK VE: 1955 (II)

Az idjaras is megkergült.

Meg a június is hideg volt. A krumpli, a tojás meregdraga, a huszletek előtt nőtt a sor, mindenütt csak elégedetlenség és gyllet a levegőben és az újságban, hogy szabadok vagyunk. Könyvet nem vettem a kezembe, olvasni keptelen voltam. Saskia hangja a tlerltstl teljesen kikészült, Matrahzra vonult hallgatni, és mg Ő távol volt, n tovább dolgoztam, tlzfeszlve és mind fáradtabban, de hiába, a pénz semmivé vált, és újra itt volt a gyomorfájás és a hallfelem.

jszaknknt az llatkertben

nyirkos hidegben próbáltam a MÁRIA FŐHADNAGY-ot. A szabadteri színpad lámpái megvilágították a madarak tavát, a különféle kacsákat, a vízben gőzölő színes szárnyú és lassú gmeket. A madarak néha rikkantottak egyet-egyet válaszul, mikor mi hszrruhnkban táncoltunk, énekeltünk a hideg hajnalig, reggel hatig-hétig. A próba szüneteiben egyedül stlgtam a madrt partján, és a végtelenségig ismételgetve szvaltam Tóth Árpád A HIDON-jt, Fischer Sándor által kifejlesztett új hangomon és technikmmal, szárnyalva és énekelve, ahogy közönség előtt sose meritem volna. Ez volt az dlsem az operett szüneteiben. Körülöttem a flcsinos, szegény kis statisztalnyok. A szegény lányok mindig, már kamaszkoromban is izgattak.

A Svábhegyen kivettünk nyárra egy lakást,

de se az idegen bútorzatot, se a ciánszagot nem tudtuk megszokni, így aztán átköltöztünk a *Vörös Csillag* Szállóba. Itt töltötte nyarát a világhírű tangóharmonika-művész is (akinek maga Kodály Zoltán ígért egy harmonikán előadandó darabot!). Ő meg Saskia valamikor egy házban laktak az Alsóerdősor utcában, a házbéli lányok szemében a harmonikaművész volt a romantikus lovag, tizennyolc-húsz éves, és már piros autója volt, és – mint Saskia kislánykiváncsisága megfigyelte – amikor a házmesterlány éjszaka kaput nyitott neki, csak sokára bújtak elő ketten a kapualj sötétjéből a ház holdfényes udvarára. Mostani autóját, egy konzervatívan köpcös, elegáns megbízhatóságot sugárzó *angol* kocsiát az angol követség egyik diplomatájától vásárolta négy hónappal ezelőtt, de még ma is diplomatarendszámmal járt. Kamaszkoromban én is szerettem angolul beszélni, hogy külföldinek higgyenek, de a harmonikaművész komolyan kifejtette, hogy a diplomatarendszám ennél fontosabb célt is szolgál, megvédi, hogy ki-sajátítsák, ha egy felesnek megtetszene a kocsija – „hiába, nem vagyunk jogállam”, mondta bölcsen. Jóképű és jóindulatú gyerek volt, apró, nem túl rendezett, de fiatalosan fehér fogai minduntalan előcsillantak gyakori, kedves, bár kissé bárgyú mosolyában. Divatos, rövidre nyírt, égnek álló sportfrizurája volt, olyan *tüskefrizura*, amilyen valamikor Varga Gábor tanár úrnak, osztályfőnökömnek a reálban, akkoriban a vidéki tanár urak hordtak ilyen frizurát, ezen a nyáron éppen a divatfiúk, divatos volt a járása is, olyan, mintha sportos karikalába lenne, holott nem volt az, *mímelte* a karikalábat. Különleges pulóverei voltak, csuklóján aranyperemes aranyóra, sokat szerepelt és sokat keresett külföldön, igazi gazdag gyerek volt, készen az úriemberes „én majd fizetem”-re, már akkor tudta, hogy az úri bőkezűség jó befektetés, de ahol az volt helyén, józanul anyagias, megbízható üzletember, életrevaló fiatalember volt, sőt igazán tehetséges és jó zenész, ami különösen hatott egy ilyen nagyvilági csacsi szépfiúnál. Széles vállában, de még inkább a pénz nyújtotta biztonságában volt valami fölényesen „férfias”. Egyszer végignézhettem, hogyan tárgyalt az autószerelőjével. Sose tudnék ilyen felnőtt lenni, amilyen felnőtt e néhány perces tárgyalás alatt ő volt, méltam a jelenet megfigyelése közben, bár a tisztelettudó szerelő valószínűleg palira veszi, gondoltam hozzá ezt is. Mint – férfi a férfinak – bevallotta, a fiatal lányokat szerette, a tizenhét-tizennyolc éveseket, még jobban a tizennégy-tizenhét éveseket, de figyelmeztetett, fontos, hogy erről a felesége, „*Jucikám*”, „*szívem*” ne tudjon. *Jucikám* minden bizonnyal nem volt rossz parti. A vörös, de *nem* százszázalékosan *igazi* vörös hajú asszonyka csinos volt és molett, nagyon illett a férjcsékjéhez, ő is, családja is nyilvánvalóan egyetértettek a tangóharmonika-művész rendíthetetlenül józan életfilozófiájával, sőt kettejük közül az asszony látszott józanabbnak, de hát a nőknek mindig több az eszük, vagy talán nekik nem kell megjátszaniuk a *nagystílt*.

A harmonikaművész őszintén tisztelt minket, büszke volt rá, hogy ő is művész, mint mi, mégis, lehettem „okosabb”, „műveltebb”, még „művészebb” is nála, sőt lehettem idősebb, kettőnk közt mégis én voltam a *gyerek*. Elvégre ő volt, aki borús délelőtt megkocsikáztatott bennünket a kilátó felé, a serpentinre, és mi voltunk a szegénykék, akiket megkocsikáztatott, és bár általában én hallgattam, és ő beszélt, ez esetben mégsem a hallgatag volt fölényben, inkább mintha ő, az „idősebb” oktatott volna ki engem, hogy mi az élet, hiába, semmi se pótolhatja a pénz fölényét. Többnyire az autóról beszélgettünk. Valódi bőrülése volt! A harmonikaművész józanul rendszerpártinak vallotta magát, és kissé elsötétült arccal, amely mindig jelezte, hogy *komoly* dologról van szó, meg is magyarázta, miért: neki jól megy, láthatom, és mégse hűtlen szegény-kis-

polgári gyerekkorához, hisz ő a *kommunisták, a szegények uralma* alatt kedvenc és kiválasztott, és ez mégis más! Mert ő a „gazdagokból” már tizennyolc éves korában kiábrándult, mesélte, mint zenész, már akkor a legelőkelőbb, feudális, főúri magyar környezetben forgolódott, a Horthy gyerek multságain is részt vett, mesélte haladó eszméi ellenére látható élvezettel, kissé talán hencegve is, igen, ő részt vett a főurak „erkölcstelenségeiben és pazarlásában” is, elege is volt belőle, meg is csömörlött tőle. A nők már akkor is szerették, ezt ismételten nagyokat nevetve szóba hozta, és közben nyilván a grófkisasszonyokra meg bárónőkre emlékezett, akikkel akkoriban, még csaknem kamaszként, oly érdekes kalandokat élt át, akik a már sötét folyosókon lábujjhegyen surranva magukkal vitték a kastélyok vagy elegáns hegyi szállók hálószobáiba, hogy pezsgőzés közben megbecézzessék a kis prolit, a harmonikás zsenit. Legalábbis úgy lágyult el ilyenkor az arca, olyan elégedett lett, bezárkózó és ravasz mosollyal olyan *sejtető* mégis, hogy *nekem* el kellett képzelnem az ő ifjúságát, „a tangóharmonika-művész és a nők”-et. A kirándulásra a kocsisomagtartójában elhozta légpuskáját is, és amikor megálltunk az erdőben, az út mellett célba lőttünk kövekre meg cserepekre. Én minden célpontot leszedtem előle, és ő kedvesen igyekezett úgy tenni, mintha ez nem bosszantaná, én azonban a sikeremtől büszke lettem és vidám, mégiscsak két fiú voltunk, akik közt természeti törvény a rivalizálás. A két asszony közben gyalog előresétált, alig találtuk meg őket. Este a szálló előtt üldögéltünk az autóban, a két asszony a hátsó ülésen, a sötétben. Kinn hatalmas szélvihar zúgott, a kocsis védett kis fészek volt, nagyon jó, *kellemes* volt itt benn, a rádióban természetesen nyugati jazz szólt, a visszapillantó tükörben láttam Saskiát, a hátsó ablakon át ráesett a szálló lámpáinak fénye, rövidre nyírt hajával, amerikai fülbevalójával igazi *modern nő* volt ott az autó mélyén! A zene meg földöntúlian szép volt. Valaki füttyült, de világraszóló szépen, hangszereket felülmúlón! A harmonikaművész és neje szakszerűen vitatkozott a zenéről, angol és amerikai énekes sztárok neveit emlegették, előttünk ismeretlen neveket, Saskia fáradtan és némán álmodozott ott a hátsó ülésben elsüppedve, bizonyára jólétről, a mondain élet csábításairól, én is álmodoztam, de nem az érzékeimmel, nem is a szívemmel, csak az intellektusommal, ha ugyan ennek van értelme: „álmodozó intellektus”, ez az *egész* nem stimmel valahogy, ez az este, a társaság, a zenék, a modernség és ez az autó az *akkor mai* Magyarországon, én se stimmeltem, nem találtam a helyem, bár nem tudtam, hol álmodozhatnék máshol, hol lennék jobban helyemen, mint ebben az autóban, de ha a harmonikaművész szólt hozzám, és ez mégiscsak hamisság volt, szüntelen hamisság, amíg csak *vendégei* voltunk, gondolataimtól függetlenül gyerekes készséggel, hízeltő vigyorral válaszoltam neki, akármit.

Egyik estefelé, útközben a városból a hegyre, a fogaskerekű előtti autóbusz-megállónál megláttuk Kelemen Emil festőművész hosszú alakját. Szatyrot cipelt. Román Gyurka haverja volt, valamikor szívességből ültem neki egy portréhoz, ő kérte, hogy lefesthessen, ezzel a képpel szeretett volna bejutni a nagy kiállításra, amelynek zsűrije addig minden évben elutasította, úgy gondolta, hogy egy Kossuth-díjas színművész arcképét biztosan beveszik. Nyitott ingben nevettem volna a képen. Kétszer-háromszor ültem neki, aztán én elmaradtam, a kép meg abbamaradt, *lustaságból* nem segítettem Kelemen Emilen, inkább lemondtam a portréről is. Egy szörnyű kísérletére is emlékezem abból az időből, egy torz, sematikusan realista tengerészre, géppisztollyal, hiába, nem ment ez neki, a szocialista realizmus, mintha rajzolni is elfelejtett volna. De gyönyörű rajzaira és akvarelljeire is emlékezem. Zöld tájakra. Egy remek rajzszorozatra egy terhes aktról. Néhány évvel azelőtt ő mindig keserűen szidta a Pártot, én

ugyanolyan keserűen vitatkoztam vele, néha már durván is, amikor megsértődtem, mert a Párt spiclirendszeréről beszélve meggyanúsított, hogy majd feljelentem őt. Szobámban ma is ott van Kelemen egy gyönyörű kis akvarellje, Hendrikjénél pedig egy sötét tónusú, szép önarcképe, szerintem legjobb periódusából, mint egy korai Gauguin. Vagyis hát nem a kép olyan, mint egy Gauguin, hanem ő maga, Kelemen Emil olyan, mint Gauguin, a képből kivilágító, nagy karimájú szalmakalapjában. '56 után Amerikába ment, és New Yorkban nyom nélkül eltűnt. Hihetetlen, hogy ilyesmi is megtörténik. Vajon azok a szép akvarellek hol kallódnak most? „Ismeretlen festő tanulmányai”? Mikor a hegyre menet ott az autóbusz-megállónál megszólítottuk, szokott nagyúri udvariasságával, csaknem alázatosan örült meg nekünk. Párttitkárszakai megismertették mindenféle népek mindenféle képmutatásával és hamis kedvességével, a becsületesek és kiszolgáltattak átlátszó, szárnalmas és *nem* őket megszegyentítő hamisságával, de Kelemen Emil különben is szelíd modorú, csendes és rendkívül udvarias ember volt, udvariasságán azonban mindig érződött az öntudat, a nagy testi erejű emberek büszkesége is, olyan udvariasság és olyan büszkeség, amely független volt minden számítástól és minden politikai helyzettől, személyiségéhez tartozott, mintha arisztokrata lenne, vagy törzsfőnök valahol az őserdőben, a büszkeség énjéhez tartozott, az alázatosság meg éppúgy nem állt jól neki, mint a szocialista realizmus. Egy időben kutyákat is tenyésztett, méghozzá veszélyes dobermanokat. Ez például illett hozzá, olyannak kell elképzelni őt, mint aki veszélyes állatokat tenyészt. Most egy üvegablakon dolgozik egy budai munkaközösségben, mondta, látogassuk majd meg. – Köszönöm, hogy megszólítottatok – mondta, és felszállt a buszra. Vitte a szatyrot. Elpirultam. Kelemen Emil *valóban* alázatos, mintha *megtört* volna? Vagy csak gúnyolódott velünk?

És már másnap ismét láttam őt, ha jól emlékszem, utoljára az életben. A tangóharmonikás művész magával vitt, az autóján barangoltunk a városban, a Belvárosban, ezt nagyon szerettem, hogy *vittek!* Szép idő volt, az autó akár bölcső is lehetett volna. És míg a harmonikaművész a Váci utcában beugrott egy maszekhez, hogy újabb pulóvert rendeljen magának, és míg vártam rá, elégedetten néztem közben magam körül a belvárosi életet a kocsik ablakából, amikor így egyedül hagyott néhány percre, kényelmesebb volt, szinte kipihentem magam, hogy egy kis ideig kedveskedő mosoly nélkül, egyedül lehettem ebben a számomra ritka, ismeretlen formájában a magánynak, *egyedül egy autóban*, élveztem azt a fensőséges jó érzést, amit az autó, a gazdagság – nem is az én gazdagságom – adott hozzá az egyedüllét öröméhez. Én sose voltam *a gazdag*, mindig csak *a barát* voltam a más autóján, apám sose lépte át a közepes vidéki jólét kereteit, akkor se, ha tehette volna, és, nevelési elveit követve, nekem mindig kevés zsebpenzt adott, mindig szegényebbnek éreztem magam, mint amilyen voltam. Aztán jött az *úrvezető*, és gurultunk tovább, lassan, óvatosan vigyázva a járókelőkre, akik megnéztek minket, a kis angol kocsik olyan *angol* volt és szokatlan itt, ahol velünk járta útját, az éppen újra kikupálódó néhány belvárosi utcácskában, amelyekben az első lehetőségre megjelent a flanc. A *Gerbeaud*-nál süteményt vásároltunk az asszonyoknak. És amikor ismét beszálltunk a kocsiba, akkor láttam meg újra Kelemen Emilt. Ott állt a cukrászda sarkán, a napon, kezében az elmaradhatatlan szatyor, amitől mindig olyan volt, mint egy guberáló, előtte, de inkább alatta pedig egy puha arcú, pipás, kopaszodó férfi, annak a szavait hallgatta feszülten, félrehajtva fejét egy üzletember szigorú komolyságával követte, amit a másik, valahogy lemondó arccal, vállalt néha megvonva, magyarázott neki. Arról beszélhettek, hogy itt nem lehet élni, ebben egyetértettek,

akár üzletről volt szó köztük, akár a művészetéről. Kelemen Emil most nem vett észre, most jól megnézhettem profilját, a hosszú lófejét, a hajlott, nagy orrát. Gyurka szerint mindig szerették a nők, jutott eszembe az impozáns orr láttán. Nem tudom, miért, biztos voltam benne, hogy ezzel a pipással valamilyen üzleti ügye van, talán éppen valutáznak. Nem szólítottam meg onnan az autóból, jellemtelen színész, csak megpróbáltam képzeletben kívülről látni a harmonikást meg magamat onnan a Kelemen Emil utcasarkáról, ha véletlenül idepillantana, és látná a mi divatos, „kozmetopolita” profilkunkat a diplomatarendszaamos autó üvegje mögött, hogy akkor mit látna?

A hegyen meglátogatott Max Jani is,

hónapok óta nem találkoztunk, lefogyott, arca még a szokottnál is csontosabb és szikárabb lett. Vele beszélgetve ismét szembekerültem szegény és gazdag konfliktusával, de míg Kelemen Emil esetében az én feltételezett *párthűségemet* tette hazugsággá ez az én *jómódom*, Jani meg fordítva, éppen azt gondolhatta, gondolhatta ezt, ő, aki változatlanul és higgadtan, alapos megfontolások után is szilárdul a pártvonalhoz tartotta magát, ő meg fordítva, éppen azt gondolhatta, hogy megjátsszom az *ellenzékieskedő* intellektuelt, itt, a Vörös Csillag Szálló nagyvilági teraszán, én, a ripacs-jólét légkörében megfertőzött, a tangóharmonika-művész pártfoglaltja, megtagadom elveimet, és elárulom azokat, akik a szegénységet is vállalják az ügyért. Persze tudtam én, hogy Janinak eszébe se jut ilyesmi, hogy okosabb is, hübb barát is, semhogy ilyesmit gondoljon rólam, nem, ő bizonyára komolyan veszi, és ha rákerülne a sor, pontról pontra megcáfolná az én elveimet, aztán kész, barátság marad, nem ő, én magam voltam az, aki mindezt végiggondoltam, őhelyette és az ő nevében, míg egészen másról beszélgettünk azon a teraszon, egy színes ernyő árnyékában. De amikor eltávozott, és egyedül maradtam, akkor meg kellett kérdeznem magamat: barátságunk, Jani és az én barátságom nem csak illúzió? Nem volt-e mindig is csak illúzió? ezt a kérdést is fel kellett tennem. Mi fűzött össze minket? Közös barátunk, Ferkó *emléke*, a vágy, hogy fiatalságunkat megőrizzük. De mondanivalónk alig volt egymásnak. Tényleges együttléteink fakók voltak, sokszor unatkoztam a társaságában, bár ezt eddig nem vallottam volna be magamnak se, büszke voltam a barátságunkra, de a bölcs, férfias mondatok, amelyeket egymásnak ígértünk, egymástól vártunk, a valóságban sose hangzottak el. A barátság varázsánál többet számított budai kertjük varázsa vagy az őszi sétáinkat kísérő vörös fák. Hogyan azonosulhatunk úgy valakivel, ahogy egy regényhős útját követjük? Mint ahogy abban volt is valami regényes, amit mi valamikor a barátságról gondoltunk, amit a barátságtól vártunk, a három testőr, az voltunk mi, akárhányan voltunk.

És közben gondolhattam Román Gyurira is,

életem talán legszabadabb fiatal éveinek romantikus társára, akit, egyszerre úgy éreztem, már őt sem nevezhetem barátomnak. Gyakran észrevettem, hogy Gyurka sekélyesebbnek tart, mint amilyen vagyok, hogy olyan nézeteket tulajdonít nekem, amilyen nézeteim nincsenek, de nem világosítottam fel, már nem éreztem elég fontosnak, hogy ismerjen, lusta voltam, hogy magyarázkodjak, süketsége is fárasztott, minék? Semmi sem ösztönzött, hogy magamról beszéljek vele. Akkoriban más úriemberek is kedvesek voltak hozzám, nem csak a harmonikaművész, egyes kollégák is felkaroltak, az elegánsak és modernnek közül, ők is cipeltek a kocsijukon, meghívtak ebédre, és én nem tudtam, miért, a művelt úrifűt tisztelték bennem? jelezték, hogy újra befogadnak, megbocsátják tévelygéseimet, rám ismernek, ők tudják, hol az én igazi helyem?

És én miért kedveskedtem, szinte hízelegtem nekik is? Próbaszünetben a Madách téren sétálgattunk a napon, és ők nőügyeikről meséltek. Merev arccal hallgattam, fáradt, elegáns pózzal lepleztem, hogy egy hívő kereszténnyel hamarabb megértetném magamat ez ügyben, mint velük. A másik szerencsétlen házasságáról mesélt, ezt is hallgattam megértőn és okos, komoly képpel, de semmi igazi rokonszenv se válaszolt bennem ezekre a nyilván baráti célzatú vallomásokra. Fáradt voltam már ahhoz, hogy valóban érdeklődjek irántuk. Kétszínű voltam ezekben a kapcsolatokban, hazug és számító, ez az igazság, és még csak meg se tudtam volna mondani, miért, talán pusztán azért, mert magányos voltam, és ezért a magányért magamat vádoltam. Román Gyurka, mint Jani is, értékesebb, sőt érdekesebb ember volt, mint ezek, annak tartottam őket, érdekesebbnek, mint ezeket az új ismerőseimet, miért áldoztam mégis egy egész délután amúgy is szűk életemből a csacska kis harmonikaművészre vagy kollégámra, akinek méregdrága cipője oly remekül csillogott a napon, és miért sajnálók akár egy órácskát is Román Gyuritól? kérdezhettem magamtól. A harmonikaművész meg a sportember kolléga, a kellemes jó modor és a pletykák, ez szórakoztatott. Hogy hol készült az a tükörfényesre suvickolt *mokaszin* – a Baross utcában, emlékszem –, az érdekelt, olyat szerettem volna én is, Román Gyurival már unatkoztam. „Igazi” gondolataim, élményeim mindinkább „magány-üggyé” váltak, és már tartoztam egy bizonyos körhöz, akár akartam, akár nem, odakötött a munkám is, egyszerűen köztük töltöttem a napjaimat, *oda tartoztam*. Ferkó jól tudta, hogy a legtöbb, amire képesek vagyunk, a puszta szó, a puszta *vallomás*: „barátom vagy”, mi lehetne több, ha nincs harc és vérfürdő, nincs mód a helytállásra egymásért? De utolsó évében, haldoklása évében, amely számomra éppen az élet elkezdésének éve volt, nem idegenedtem-e el tőle is azoknak a kedvéért, akikhez nem fűzött semmi, csak a munkahelyem és az aznapi pletyka?! Itt volt az ideje, hogy ezt is bevalljam. Gégeorvosunk feleségével 1945–46-ban, Ferkó halálos betegsége idején ismerkedtem meg. Raskó Magda a halálos beteg Ferkó jótévője és barátnője volt, ő pedig Raskó Magda barátnője, tapintatosan meg is maradt mindvégig „a barátnő”, mintegy a társalkodónő szerény szerepében, kissé háttérbe vonulva. Akkoriban látszólag alkatilag kövér, vénkisasszonyságra ítéltetett leány volt, most őszülő, szellemesen csúnya arcú, sovány asszony. (Annyira kövérnek ismertem akkor, hogy soványságát most csak betegségnek tudtam érezni. De meglepett okossága is, beszélgetésünk közben megváltozott eddigi képem róla, e beszélgetés előtt nem írtam volna, hogy „szellemesen” csúnya.) Ez az asszony meg Saskia meg én Ferkóról beszélgettünk ott, gégeész férje várószobájában, míg vártam, hogy behívjanak vizsgálatra. Feszülten figyeltem, mit mond, hogyan meséli Saskiának „közös” emlékeinket – amelyeknek nagy részére én nem emlékeztem, vagy másként emlékeztem, úgy, hogy kezdtem megijedni, hogy egész életemről alkotott képem felületes és téves, hogy emlékezetem megcsal, hogy egész múltamat félreértem, és ma már lehetetlen volt eldönteni, hogy melyikünk emlékezik helyesen, ez már egyszerűen kinyomozhatatlan volt, oly fontos emlékeim, énem, egzisztenciám oly mindent befolyásoló, lényeges elemei és meghatározói viszonylagossá váltak, furcsa, szinte fizikailag bizonytalan érzés volt ez, Ferkó alakja valahogy elváltozott, mintha minden vonása elferdülne, elrajzoldna, ugyanazt láttam, de egy torzító tükör más, eddig ismeretlen, bár furcsamód mégis ismerős, mégis elképzelhető vetületében. Ez az okos asszony józan, ahogy Saskia mondta: „üzleties” szemmel nézte Ferkót, de nem hozzáértés nélkül. Szavai nem is voltak kiábrándítóak, ő is megérezte Ferkó különösségét, mesebeli lényét. De például „fiúnak” nevezte, míg az én akkori, félig-meddig még gyerekszememben férfi volt ő

mindig. „Nem akart dolgozni” – mondta arra, amit én Ferkóban életidegenségnek, sőt filozófiának tartottam. Szerinte korai halála törvényszerű volt, „jó, hogy meghalt”, így mondta, mert Ferkó „justa” volt az életre. Ferkó művei? – „Gershwin jobb” – mondta, míg én egy Bartók-méretű, „komoly” tehetséget láttam barátomban. Az ő képében Ferkóról volt valami a striciből is, nők nyüzsögtek körülötte, ajándékokkal halmozták el a beteget (ő csak betegen ismerte már, ezt nem szabad elfelejtenem), aki épp hogy eltúrta ezt a rajongást, de viszonzni jóformán semmivel se tudta, legfeljebb szelid, jóakarátú, bár néha kegyetlen közönnyel. Gitta? Cigánylány, aki megkínózta, de nem szerette Ferkót. (Hiába, ő Raskó Magda barátnője volt, elfogult társalkodónője ebben a szereposztásban, én azonban tudtam, hogy Gitta éppen úgy az önmegalázásig szerette Ferkót, mint a többiek. Ők ketten valóban egy győtrő, gyűlölködő harci játékot folytattak, amelynek kétségtelenül az volt a neve, hogy szerelem, amely megkülönböztette ezt a kapcsolatot Ferkó többi nőügyétől, igaz, hogy minden nője közül egyedül Gitta tudta megkínózni Ferkót, ők már így voltak egymással, de Ferkó se maradt Gitta adósa, és Ferkó haláláig nem derült ki, kettejük közül melyik az erősebb, vagyis hogy melyikük szeret kevésbé.) Ferkó halálos ágyának párnája alatt a Christian Science szakkönyveit és Raskó Magda fényképét találták. A Christian Science segítette át őt a halálba. – De kár, hogy nem él már – mondta Saskia, aki végighallgatta beszélgetésünket –, ő kellene nekünk, egy ilyen barát, ez hiányzik. – Én azonban titokban úgy éreztem már, hogy a barátság, minden barátság csak illúzió, elfogadtam, hogy csatangelő vágyaimat, a kalandvágyat, amely összefűzi a kamaszbandákat és a harcos férfiakat, már csak a színpadi kalandokban élem át. De talán, gondoltam mégis, talán már nincsenek is álmaim, se vágyaim? talán már csak egy vagyok a sok között?

Gyurka vasárnaponként rendszeresen beállított

hozzám. Elmondta, ami a szívét nyomta: hogy az Írószövetséget utálja, a szabadságharcukkal együtt. – Ezek elkeseredettek, mert észrevették, hogy lezüllesztették saját tehetségüket, és még csak autójuk sincs – mondta, és hogy most Hámmost leváltják, de nem azért, amiért megérdemelte volna, hanem mert életében először valami rendes dolgot is csinált. Első vasárnap azután, hogy lejöttünk a hegyről, akkor is felkeresett, ezúttal azért, hogy kölcsönkérje tőlem a BANYATÓ című képét, amelyet pár éve megvettem tőle, és amelyet most szeretne beküldeni a kiállításra. Kiderült, hogy Nagymama elrakta valahová a képet, de nem emlékszik rá, hogy hova. Keressélni kezdtünk ketten, Gyurka meg én. Poros hasú rekamiékat nyitottunk fel, szekrényeket húzogattunk el a helyükről, Nagymama közben mind türelmetlenebb lett, a két mama mindig ideges lenézéssel kezelte Gyurkát, mint egy szegény rokont, ráadásul Nagymama utálta a képeit. Keressélés közben kinyitottuk a spájz ajtaját is, és a szemben lévő falon, a polcok közt, a dunsztosüvegek sora mögött ott lógott Gyurka egy csendélete. Szégyenkezve, gyorsan rácsuktam az ajtót, nem tudom, Gyurka észrevette-e, de számíthatam-e arra, hogy Gyurka valamit is nem vesz észre? Végre az előszoba nagy szekrénye mögül, vastagon belepve porral, előkerült a BANYATÓ, nagy kép, ma itt lóg a falamon ez is, rücskösen felkent vastag festékrétegeivel mintha állati zsigereket ábrázolna, nem tájat, akkor is éreztem a kép erejét, de *akkor* nem tudtam, nincs-e túl azon, amit szépek nevezhetnek. Gyurka távozása után mindjárt megérkezett anyám udvarlója. A lépcsőházban találkozott Gyurkával, mondta. – Képet vitt a hóna alatt, és nagyon nevetett magában, olyan ravaszul, ahogy szokott – mondta –, mi történt köztetek? – Rajtam nevetett, gondoltam, Gyurka rajtam nevetett, hülye viselkedésem, zavarodottságomon. Árulásomon. A spájzon.

...ott voltam ismét

apám házában, fehérvári otthonunkban. A rajongva szeretett barát, Ferkó ismét élt, és én ismét rajongtam érte. A nyitott ajtón fény jött be, nem is fény, csak egy derengő fénykocka hullott közénk, és mi ketten a félhomályból – magunk is két bizonytalan alakzat – a derengés felé fordítottuk bizonytalan arcunkat. Ferkó szelíden és nagyon fiatalon mosolygott. „Szerzel még dalokat?” – kérdezte tőlem. Én? Azt hiszi, hogy én is szereztem dalokat? Hisz én soha... Vagy valóban megpróbálkoztam vele? Hogy is volt? Elpirultam. „Nem, már régen nem foglalkozom ezzel...” – ezt válaszoltam, vagy ilyesmit. Ő tovább mosolygott, szelíden és fiatalon. „Most már én se fogok...” – válaszolta, és mintha csillogón, kedves cinkossággal kacsintott volna hozzám. Egyszerre felfogtam, hogy meghalt, és hogy mégis itt van, hogy ismét együtt vagyunk, azt is. Zokogni kezdtem, kioldva álmomból, mint egy dalt, a halál tisztaságát. A halál és a barátság, az ifjúság? feltámadásának? halálának? tisztaságát...?

A MÁRIA FŐHADNAGY előadása után, már éjfél felé,

vártam a Fogásra, utaztam a Fogason, ültem egy sötét padon, elbújtam; mert még arcomon volt a színpadi festék, néztem a sötét dombot, a már éjszakai nyugovóra állított sárga vonatokat, és hasztalan kerestem a régi, bensőséges kapcsolatot a világgal, azt, amit Román Gyurka „hangulat”-nak hívott. Öregszem talán? Számon kértem magamon, miért nem szép az életünk. Beteg vagyok? Valamiről gyáván lemondtam, és azt most már többé soha nem kapom meg? Elmúlik az élet, anélkül, hogy igazán megízleltem volna? Mind így élünk, vágtyól és félelemtől reszketve? Szóval sötétben ültem a fölfelé dőcögő Fogas egyik sötét sarkában. De azonnal rám akaszkodott egy részeg. Egész úton beszélt, de olyan halkán, hogy csak elvétve értettem meg, mit mond. A magyarságról meg a gyerekeiről beszélt, a háborúról meg az oroszokról, de képtelen voltam csak annyit is megérteni, hogy ellenforradalmár-e vagy kommunista népnevelő. Bólogattam, mert így kényelmesebb volt. Azt is tudomásul vettem, hogy ő egész életében bátor volt, mindig azok közé tartozott, akik „beolvastak”. Néha énekelni kezdett, kiszáradt, barázdált arca mozgékony volt, hol nagyon vidámra kerekedett, amikor kedélyesen dudorászva vállalta, hogy részeg, hol pedig egyszerre keserűen beesett az orcája. – A fiú nem köteles eltartani az apját, akárhány éves is, csak az anyját... – mondta végül. Ezt megértettem. Ez volt az utolsó mondata, ezután már inkább csak szunyókált, ahogy a fogaskerekű elringatta. De eddigre már csöndben lemondtam róla, hogy ez a magányos utazás a hegyre majd megold valamit.

Késő volt, mire a hegyi szállóba hazaértem.

Saskia már aludt. A nyitott erkélyajtóban ott volt a hold, és a tiszta magaslati levegőtől hűvös volt a szoba. Az éjjeliszekrényen Saskia levele várt: *Beszélnem kell veled. Kettőnk kapcsolata megváltozott... Mind a ketten szeretjük áltatni magunkat – de itt, ez halálosan komoly és szent dolog, nem lehet. Az én kedvem lelohadt kissé – de hol vagy te? Miért nem segítesz? Ennél több kell, most neked kellene egy kicsit hajtani a motort... Beszélünk kell!*

Nagy seggű funkcionáriusok ültek

a PLATON KRECSIT című szovjet darab premierjén a Néphadsereg Színháza nézőterén. Nagy seggű volt mind, MSZBT-titkár és papagájpiros tábornok, mind, voltak tán köztük hajdani munkások, parasztok, sokan pár évvel ezelőtt még hősök is lehettek, ma már csak nagy seggűek voltak, ami pedig a színpadon történt, ez a giccs, ez a szépelgő, forradalmi szósszal leöntött hájfejtőség, ez volt a lelkük. A félemeletlen, a protokollbüfében vagyont érő csemegék várták az előkelőségeket, és mindegyiket öt szál

ciklámen. Farkas Mihály húga, A-né – egy ideig a színház párttitkára volt, de hamar elüldözte a közutalat – a második felvonás közben – úgy látszik, nem bírta tovább a nézőtéren, talán mégis ragadt rá valami hozzáértés a színházi pártmunkában –, kissé már részegen beállított a nézőtéri felügyelő szobájába. – Tudod-e, mi a fontos, G. elvtársnő? – kérdezte anyámat –, a szerelem és a szépség! – És nagy táskáját szélesre nyitva mutatta csodálatos töltőtollgyűjteményét.

Előadás után Horvaiékkal

bementünk a *Török* eszpresszóba. Rajtunk kívül csak egyetlen vendég üldögélt a kék és vörös félhomályával titkos háremet utánzó helyiségben, egy kopaszodó, sárga és szürke emberke, feltűnően vastag újjú kézzel. Pislogott ide-oda, feltűnően áthallgatódzott hozzánk, majd egyszer csak odahúzta székét a mi asztalunkhoz, és közölte velünk, hogy az ő foglalkozása szerszámkészítő. – A szerszámkészítés a legintelligensebb szakma – mondta, és mert az előbb, úgy látszik, kihallgatta, ahogy a PLATON KRECSIT-ről beszélgettünk, az meg a szovjet orvostársadalom úgynevezett konfliktusait tárgyaló darab volt, azt hitte, hogy orvosok, medikusok vagyunk: – Maguk is vegyenek példát Semmelweisről, medikus barátaim, keressék bátran az újat – mondta, azzal előhúzta zsebéből a személyi igazolványát, és feje fölé emelve felmutatta: – Fáraó! – kiáltotta –, fáraó! Ez a mi rabszolga-igazolványunk. Szívesebben ütnének bélyeget a bőrünkbe, de ha már Gutenberg feltalálta a nyomtatást, hát egy ilyen könyvet adnak helyette. – És nyomban folytatta is: – Egységben az erő! Látják, fiatal barátaim, az a Washington összecsinálta az Egyesült Államokat, az oroszok meg elkergették a cárt, és egységbe álltak! De a zsidó Kaganovics hiába reméli, hogy uralni fogja a világpiacot! A keresztények fognak győzni! Eisenhower fog győzni. – Eisenhower is zsidó, csak kikeresztelkedett – mondta Saskia –, már a neve is zsidó, nem vette észre? – Angyalka! – kiáltott fel a piás szerszámkészítő megdöbbenve –, angyalka! Maga nagy dolgot mondott! Istenem, angyalka! De nem baj! Akkor a pápa fog győzni! A pápa diplomáciája! Csak nem képzélik, hogy ez az államforma maradhat? Ezek nem tudnak semmit! Mit tudnak ezek? Futballozni! – És színházat csinálni! – mondta Dolla –, itt van A NÉMA LEVENTE... – A NÉMA LEVENTE! Hahaha! Átírták az egészet! Heltai ott lakik a szomszédságban, mondom neki: Heltai úr, miért hagyja, hogy ezt csinálják a darabjával? Köpök az egészre!, ezt válaszolta a Heltai Jenő! Köpök az egészre! Bementem kiváltani az ipart – mesélte tovább megállás nélkül, tele volt a szíve, hiába –, hát az az ember ott az asztal mögött kéri a munkakönyvem. Na, mondom magamban, nem sok öröme lesz benne, mindenhol ezt olvashatja: „önkényesen távozott”, csak egy helyen volt az bepecsételve, hogy „megegyezéssel”, hát ott nyitom ki, elibe teszem. Miért akar maszek lenni?, azt kérdi. Mert én szeretem a szabadságot, és nem tudom elviselni, ha parancsolnak nekem! Megmondtam! Így megmondtam! És mit felelt? „Kiadható” – azt felelte. Na, fellélegeztem. Az igaz, hogy az se valami nagy bölé, de mégiscsak más. Szeressék a szakmájukat, fiatal medikusok! Élni és élni hagyni! Ez a szabadság eszméje! Nem veszünk be minden maszlagot...!

– A hatalomért eladjuk a szocializmust!

– idézte gyakran Schwarz Robi (később Kanadában: Robert Zend költő), barátjának, Radó Öcsinek eretnek marxista elméletét. Robit az elmúlt évben zárták ki a pártból, barátja, Öcsi a felülvizsgálat óta nem volt párttag, és amióta végleg szakított a „rendszerrel”, hol ebből, hol abból élt, amiből éppen lehetett, mostanában például sálakat festett egy szövetkezetben. Egyszer már ült is, valami maszekkihágás, illegális üzletelés

miatt, akkor házkutatás is volt nála, a poroszlók benéztek a papírjaiba, de ott ilyesmiket olvastak: „Marx és Engels”, „szocializmus”, „kizsákmányolás”, hát gyanútlanul, szépen, rendben visszatették helyükre az írásokat, még „rendes ember”-nek is tartották Öcsit, holott már kidolgozott „trockista” elméletének oldalába pillantottak bele. A szovjetben korai volt a forradalom, így szólt Öcsinek ez az új elmélete, mert „csak lehetséges volt, nem szükségszerű”. Lenin meghirdette téziseit az egy országban megvalósítható szocializmusról, és a bolsevikok, követve a vezérkolompot, nekifogtak, hogy megvalósítsák a lehetetlent, a szocializmust Oroszországban, nem törődve azzal, hogy az elmaradott, istenverte szegény birodalomban mennyire fejletlenek a termelőerők, a párt nem maradt meg egy polgári demokrácia ellenzékének, hanem megragadta a hatalmat, és ezzel magára vállalta a felelősséget az elkerülhetetlen nehézségekért, a felelősséget azért, mert az új hatalomnak fegyverkeznie kellett a kapitalista környezet ellen, és így be kellett vezetnie a kemény diktatúrát, ez volt az oka, a hatalom korai megragadása, hogy a bolsevikoknak vállalniuk kellett a felelősséget az éhínségért és nyomorért, a megvesztegetett felső réteg kialakulásáért, amely megakadályozta a dialektikus fejlődést, és így Lenin pártja törvénytörően szembekerült a munkásosztállyal, a néppel. Ami így létrejött, itt, nálunk, Magyarországon is, az nem szocializmus, csak a kizsákmányolás egy új, sajátos formája, így Öcsi, egy újfajta államkapitalizmus, a tőkekoncentráció szükségszerű betetőzése a kispolgárság kezében, igazi kispolgáruralom, annak minden szellemi és erkölcsi borzalmával, álszentségével, kegyetlenségével és giccsszomjával. (Ez a „giccsszomj” kifejezés különösen megragadott.) A mai világ egységes imperialista világ – summázta Öcsi –, a Szovjet se más, csak egy imperialista állam a többi közt. Amit pedig szocializmusnak hívunk, marxista szólamokkal takargatott fasizmus, semmi más, méghozzá az első a fasizmusok sorában.

Így a hegyes ördögfülű, hegyes állú, sovány zsidó gyerek. Nyugodt volt és könnyörtelen. Robi kettőnk közt ült, élénken csillogó szemmel figyelte arcomon barátja szavainak hatását, néha staccato közbevetett egy-két szót ő is, „a kizsákmányolás foka”, mondta például, meg más ilyesmit, mosolyogva nézett kettőnket, mint valami menedzser, vagy mint egy kerítő a menyasszonyt és vőlegényt, hisz neki az volt a legfontosabb, hogy Öcsit és engem, két barátját, akikért egyformán rajongott, bár Öcsiért talán jobban, kettőnket összehozzon. Tőlem telhető fölénytel mosolyogtam. Ez a két girhes zsidó gyerek találná meg az igazságot? Marx és Engels után Radó és Schwarz? Már az mosolyognivaló volt és fiatalság, hogy ők ezt elhitték magukról, közben-közben maguk is szívből jövő öniróniával nevettek önmagukon. Az elméletet kevésbé értettem, mint a képet, amelyet Öcsi világunkról festett: igen, így igaz, csak akkor lesz világos és érthető minden, éreztem én is, ha az ember kimondja, beismeri, hogy az *egész* rendszer nem az, aminek mondja magát, mindenki hazudik, amíg nem tudja és nem meri kimondani az *egészre* a „nem”-et. – Mocsok az egész világ – mondta Karczag Imre Ilosvay Katinak –, a kapitalista is, meg a szocialista is, én egyszerűen az utóbbit választom. – Ezzel a felelettel természetesen nem érhettem be.

Saskia nem szerette Robit és Öcsit. – Csúnyák, és ha együtt vagy velük, utána te is olyan más leszel! – mondta. Az okos Öcsitől szinte félt. – Mit kezdjek az életemmel, ha hiszek neki? – De hogy is mondta Öcsi? – Az első természetes gondolata mindenkinek az, hogy „miért nem élhetek úgy, mint ahogy Amerikában, ahogy Nyugaton élnek az emberek?!”. Aztán szegény szocialista lukat beszél a saját hasába, míg meggyőzi magát, hogy ezek a spontán gondolatai szégyenletesek.

Gyakran velük jött Robi felesége, a kissé tömzsi, de szép arcú Ibi is, mindig riadtan, mint rendszerint riadtak azok, akik fiatalon az egyszerű emberek szürke világában

voltak szegények, és aztán váratlanul ott találják magukat az intellektuelek között, sose hiszik el egészen, hogy ezek a rafináltak, ezek az okosok éppoly templom egerei, mint ők voltak mindig is. Saskia azonnal megszerette Ibit, elhatározta, hogy „felszabadítja”, és kezdetként nyomban az asszonyka fejébe nyomta új kalapját, de Ibi zavarában csak bandzsított és grimaszokat vágott a divatos kis tökfödő alatt, és, bár Robi szemmel láthatóan szívesen vette volna, ha felesége egy kicsit színésznősebb vagy legalábbis kurvásabb, Ibi gyorsan letépte sötét fűrtjeiről a modern kis izét, amelyben egyébként nagyon bájos volt, és csak akkor talált magára, amikor felfedezte könyvtáram legfelső polcán Russell könyvét a horogkereszt borzalmairól. Akkor még a tévé nem szoktatta hozzá a villagot e század mindennapos, akkor félig-meddig még titkos horrorjának látványához, és én nézni se bírtam a könyv illusztrációit, ezért dugtam oda a legmagasabb polcra, mint valami szégyenletes pornográfiát, Ibi azonban, aki megjárta Auschwitzot, egyszerre megkönnyebbült, amikor felfedezte a könyvet, izgatottan már szedte is a létrát, sietve, tügyesen mászott fölfelé, és ott, a legfelső fokon, a magasban, a plafon közelében gubbasztva, végre otthon érezve magát, belemerült a statisztikus tárgyilagossággal lajstromozott szörnyűségek olvasásába, a kinzottak és a hullahegyek képeinek részletes tanulmányozásába, csaknem mosolyogva, olyan élvezettel, mintha gyerekkori nyaralása fényképeire bukkant volna egy régi családi albumban. Ott is maradt látogatásuk végéig a létra tetején, mint egy menedékben, mint gyerekek a zongora terítője alatt. Később, amikor mi, „felnőttök”, odalenn a földszinten már belefáradtunk az elméletbe, felolvastam nekik Radnóti EKLOGÁ-it. Elérzékenyülve a szépségtől a könnyem is folydogálni kezdett szavalás közben, Robi is könnyezett, sőt Öcsi is meghatódott, de ő időnként szárazon nevetett is egy-egy kurtát, és fel-feltűnő ironikus-önironikus fintora jelezte, hogy nyughatatlan agyában már sorakoznak az ellenérvek minden efféle elpuhulás ellen, csak éppen még kiméli barátait, ezért hallgat, legalábbis, ameddig meg tudja állni. Csak kicsit később, amikor már lazább fecsegésben az amerikai filmek butasága került szóba, akkor tört ki belőle: – És ezeknek a Radnóti-verseknek mi értelmük van? Mi értelme van, hogy az ember évezredek óta jajgatja a maga keserves nótáját a világba? Megoldást szeretnénk már kapni, nem ugyanazokat a sirámokat újra meg újra! Nem értem, hogy miért hiszitek magatokat magasabb rendűnek annál, aki A SZŐKE KÍSÉRTET-et írta, vagy abban találja élvezetét?! Mindannyian csak azért irtok és olvastok, mert jólesik nektek, haszon egyikből sincs. Akár tudta, akár nem, Radnóti az egyik fasizmus helyett csak a másikat kívánta és segítette elő, egyik szörnyűség után jött a másik, ennyi az egész. – Védtem Radnótit, védtem a *verset*, de közben nevetségesen naivnak kezdtem érezni magam, mint a jámbor hívő mindig, ha a Sátán kísértése ellen védekezik. – Ha téged hallgatlak, csak két választásom marad: az öngyilkosság vagy a tömegmészárlás. – Ha elég bátor vagyok, és ha nincs gyerekem, én már az öngyilkosságot választottam volna – mondta ki gondolkodás nélkül, ijesztő tárgyilagossággal Öcsi, mint aki a többi közt ezt a problémát is sokszor végiggondolta már. Aztán felgyorsítva: – Miért volt igaza a francia partizánnak, aki belelőtt a német katonába? Hős volt, mert civilizáltabb eszközökkel gyilkolt? A német katona is áldozat volt, méghozzá a *francia* tőkés áldozata, aki a *német* tőkést háborúra kényszerítette! Nincs különbség! Aki a szibériai fogolytáborban halt meg, mert az utcán összeszedték, hogy kilegyen a *létszám*, éppoly tragikus verseket írhatott, mint Radnóti.

Tegyek egyenlőségi jelet a német katona és a francia partizán vagy akár a német katona és a szovjet katona közé? Ez ellen minden sejtem tiltakozott, éppúgy, mint Radnóti: – A SZŐKE KÍSÉRTET párhuzam ellen. Riadtan néztem ezt a hegyes állú és nagy

fülű Öcsit, és szikár, intellektuális jóképűsége most megrémített. Okosabb volt, mint én. Riadtan láttam, hogy egy zsákba gyömöszöl mindent, ami közt – eddig azt hittem – válogathatok. Hát nincs értelme csak a nyomor elleni nyers és közvetlen tettnek? Minden, amit a művészek alkottak, minden, ami nem tud most, itt, azonnal enyhíteni az egyetlen realitáson, az emberi nyomoron, értelmetlen értelmiségi nyavalygás? De én, én mivel tudtam védeni az À LA RECHERCHE-t? Robi, ez a másik kis csúnya, lelkesen helyeselt, csodálta Öcsit, olyan voltam köztük, mint gazdag kölyök a gyűlölködő és csúfolódó szegény suhancok közt, akik összefognak ellene, hisz valóban, azok is voltak mindketten, szegény gyerekek, a gazdagok lelkifurdalását éreztem köztük, annál inkább, mert, bár ezt nem akartam bevallani magamnak sem, most már nekem is kezdtek ellenszenvesek lenni, talán ösztönös önvédelemből nekem is kellemetlenek, éppen, mint Saskiának. Milyen jókedvűek lettek, milyen lelkesek szörnyű igazságaiktól! Milyen diadalmasak! Hogy megrészegedtek attól, hogy elsöpörnek minden ellenérvet! Éles, trombitáló mondataik győztesen szálltak az én színészhangom meleg puhasága felett. Csúnyák, és kétségbeejtőn csúnyának látnak mindent, de Saskia elintézheti őket a „csúnya” szóval, nekem érvek kellettek volna. De milyen fölényes biztonságban volt mindannyiunk felett, akiről egészen megfélekedtünk, ott a létra tetején a néma Ibi, a holocaust rémségeibe elmerülve, lapozgatva látható jó érzéssel, mint egy bájos képeskönyvet, a borzalmak leltárát, ő, aki már járt a legmélyén mindeneknek, mélyebben, mint bármelyikünk, a *legmélyen*, aki legtöbbet szenvedett köztünk, és ezzel mintha egész további, oly szerény és igénytelen, oly gátlásos, mosolygó életére fölénybe került volna, mint aki tud valamit, aminek semmiféle elmélet nem juthat nyomába, mint aki a *legszegényebb*, mintha mellette mindannyian csak naiv és nagyszájú gazdag gyerekek lettünk volna.

Az előszobában Robi félrevont: – Próbálg meg valami állást szerezni Öcsinek – mondta –, talán a színháznál vagy a filmgyárban, kellékestől igazgatóig mindenre alkalmas. Nyomorognak. – Igen, megígértem a protekciót, megteszem, ami tőlem telik. Az ígéretemet nem fogom megtartani, ezt már akkor, ott, az előszobában tudtam, nem szándékosan, de ellefejttem majd, hiába.

Nem, mondta frissen rehabilitált barátom, akinek az Astoria pinchhelyiségében, finom zongoraszó mellett megpróbáltam előadni Öcsi elméletét, nem, Lenin nem tévedett, amikor a forradalmat megcsinálta, a forradalmat, ha lehetőség van rá, meg kell csinálni. Természetesen Leninnek arra kellett számíthatnia, hogy az oroszországit követni fogja az európai forradalom, de amikor kiderült, hogy a SZU egyedül maradt, Lenin levonta a következtetést, ne feledjük, Lenin bevezette a NEP-et! Nem Lenin, Sztálin rontotta el a dolgot. – A te barátod elméletében az a hiba – mondta még ez a másik barátom, akit a kommunisták nemrég hajszal híján kivégeztek –, hogy csak elmélet, nem számol az étellel, a gyakorlati tennivalókkal, a való helyzettel, így aztán nem is mutat kiutat. A kiút: Nagy Imre. A júniusi program, az a lenini program. Nincs más választás, két világ van, és a két rossz közül a miénk a jobb. Itt legalább milliók ismerik meg a marxizmust, milliók gondolkodása születik újjá. Elvégre barátod is marxistának vallja magát. És számolni kell a gyarmati helyzet megváltozásával is. Nem, esztelenség lenne a kapitalizmus restaurációját akár kívánni, akár elképzelni. Ez, ami itt van, minden hibája, tévedése, gyalázata ellenére is *haladás*. – Aztán hozzátette: – A Római Birodalom felbomlását a barbárok több száz éves uralma követte, ezalatt a társadalom szinte semmit se fejlődött, mégis ez a barbár uralom vezetett – és csak ez vezethetett – a reneszánszhoz, amelyben magasabb fokon az is újra feltámadt, ami Ró-

mában nagy és szép volt. Hasonló korban élünk mi is, és nem állhatunk, csak a jövő oldalán. És most talán nem is kell évszázadokat várni az újjászületésig, hisz a történelem menete gyorsul. – Te most mit csinálsz? – kérdeztem némi elgondolkodás után. – Vidékre megyek, el az aktív politikától, remélem, hogy majd írhatok, akárhogy is, igen, vidéken fogok élni, és írni fogok. – Négy konyak után már volt feleségéről is beszélni kezdett, aki elvált tőle, amíg ő *benn* volt: – Egyetlenegyszer beszéltem vele, mióta kijöttem. Azt mondta nekem: „Én idillben akartam élni, te pedig viharban élsz.” Hát igen. Amikor kiszabadultam a börtönből, szállodába vittek, mert nem volt hova hazamennem, a kutyámat valakinek kölcsönadta, a kocsimon pedig mostani élettársa járja a világot.

(Folytatása következik.)

KÓS KÁROLY LEVELE KOVÁCS LÁSZLÓHOZ 1956-BÓL

Közzéteszi Hidvégi Máté

Ha egy levélnek jelentős személyiség az írója, az a levél művelődéstörténeti érték. Ha egy magyar levél 1956-ból való, az a levél történelmi dokumentum. Ha egy levelet középkori kódexekbe illő kézírással írtak, az a levél kalligráfiai kincs. Mindhárom megállapítás igaz arra a levélre nézve, amelyet a budapesti Borda Antikvárium 20. számú katalógusa kínált eladásra a 7100. tételszám alatt: „Kós Károly (1883–1977) *Kolozsvárott 1956. május 24-én kelt, Kovács Lászlónak Budapestre tintával írt, aláírt, autográf levele. [...] Hat sűrűn teleírt oldal (M.: 210 x 151 mm), eredeti borítékban. 30 000,-*” A levél negyedik lapjának alsó fél oldalát színes reprodukcióban közli a katalógus. Az alábbiakban – Borda Lajos úr szíves hozzájárulásával – a levelet teljes terjedelmében, betűhíven publikáljuk.

*

Kós Károly – Cluj – Str. Republicei 10

dr. Kovács László
Budapest VI.
Bajza u. 47. III. 2.
Ungaria

Kedves Laci!

Másodszor próbálok most egy éven belül levelet írni Neked, hogy tavaly írt levelemre nem kaptam egy sornyi választ sem. Igaz, hogy én valószínűleg inkább nélkülözöm a Te leveleidet, mint Te az enyémekeket, mert elgondolásom szerint mi itt kevesebbet látunk és hallunk, mint Ti ott. A múltakban is így volt és most is így van.

De azért mégis-mégis talán időnként reászánhatnád magadat, hogy egy-egy rongyos levelecskét menessz hozzám és elpletykálj egyetmást abból, ami ott történik és ami engem érdekelne. Most éppen olyan idők járnak, amelyekben minden mintha megmozdult volna, mintha friss szelek fújdogálnának. Mi csak a zúgását halljuk itt, de szeretnők tudni, számíthatunk-e mi is jó, becsületes, áldásos nyári zivatarra, vagy csak szikkasztó szél jut belőle, vagy éppen jégeső. Itt a mi írónk (!) most az első romániai Író-Kongresszusra készülnek és gondolom, hogy arra magyar íródelegáció is jön vendégül. De vajjon kik?

Nem tudom, kitől hallottam nem is olyan régen, hogy beteg voltál; talán a régi baj újult ki megint? Viszont azt is beszélte valaki, hogy most már újra egészséges vagy.

Kótay Pál dr. barátunk most Bpsten van és bizonyosan találkozol is vele. Vele üzen-tem Neked; azt is, hogy írhatnál már egy rongyos levelet többek között. De biztonság kedvéért most megint csak ismétlem kérésemet így is, hátha...

Itt nálunk semmi lényeges újság nincsen a szellemiek terén. Az írók írnak, az olvasók ellenben inkább a régieket olvassák. Ha egy Jókai, Móricz Zs, vagy akár Gárdonyi (Egri csillagok), Molnár Ferenc (Pál uccai fiúk), vagy Verne-kötet megjelenik, azt elkapkodják, mint a cukrot, sokszor még szinte a ládából, amelyikből a könyvet a kereskedés kipakolja. Az Arany János Toldi-jának igazán szép, illusztrált ifjúsági kiadásához igazán csak protekcióval tudtam a tavaly hozzájutni. Az „Ember tragédiáját” mindenki irigylitől, hogy meg tudtam szerezni. De már a Bánk-bánt én irigylem, amikor másoknál meglátom. No, ezzel így vagyunk.

A mai magyar filmek viszont nemzeti különbség nélkül nagyon népszerűek; azokat látatlanban is zsúfolásig telt házak nézik mindig.

A mai magyar színdarabokat már kevésbé...

Az itteni Akadémia felszólítására össze kellett állítanom írói munkásságom teljességét. (Hát persze, hogy ennek csak a lényeges részét sikerült összeszednem.) Így reákerült a sor az „Országépítő” színpadi változatára is, amely csak kéziratban volt meg nekem és az elpusztult 1944 őszén. Megpróbáltam megkapni a Nemzeti Színháztól, meg a Rádióból is (ahol szintén előadták volt annakidején). Leveleimre nemleges válaszokat kaptam: „nincsen meg; elveszett, elpusztult.” Most végre előkerült egy példánya. Valaki kinyomozta a M. N. Múzeum színháztörténeti osztályán. Az igazgató (Keresztury Dezső barátunk) szívesen engedélyezte a gépelését és tegnapelőtt egy kis kolozsvári diákleányka elhozta azt nekem Pestről. Gondolhatod, hogy megörvendetem neki, ha nem is tartom azt szerencsés születsemnek.

Voltam nemrégén M.Vásárhelyt, s ott találkoztam Molter Károlylyal, aki a régi, s Kemény Jánosékkal, akik ugyancsak a régi kedves emberek és nagyon bele tudtak törődni új helyzetükbe: jó kedvűek, tudnak nagyokat kacagni, szóval jófajta optimisták, amiben nagyon is igazuk van. Ott találkoztam Kótay Palival és Csögörrel is. Kedves estét töltöttem el velük.

Sok a dolgom. Amióta nyugdíjas vagyok, több, mint azelőtt. De nem a dolog, a munka terhes, az jó, ha van, hanem a bosszúság, a keserűség, amit mostani egyházi munkám okoz. Kerületi főgondnok vagyok és természetesen – ellenzék. S mellettem László Dezsőn kívül senki. Viszont egyházkormányzatunk szelleme és gyakorlata: felfelé gyáva, lefelé diktatórikus ma, amikor viszont a gyülekezetek önkéntes adományából táplálkozik. Adminisztrációja, azt hiszem, soha ilyen tehetetlen, hozzá nem értő, összevissza kapkodó nem volt, mint amilyen ma. A kerület belső élete ma hatalmas hullámmásban: falvak néptelenednek el és új falvak, városok születnek, s a gyülekezeteink is

hasonlóképpen *[olvashatatlan szól]*. Viszont ezt a népvándorlást nem akarja tudomásul venni az egyházközpont – kényelmi okokból. Tehát vannak anyaegyházak – papíron – ahol egyetlen hívő nincs már és vannak tizezres református tömegek (a Zsil völgyén, az új bánya- és gyárvárosokban), ahol nincs se templom, se pap, sem semmi. És hiába verekedek, hiába erőszakolom ki az Ig. tanácsi határozatot, hogy reorganizálni kell okvetlenül és késedelem nélkül, a központi adminisztráció elszabotálja ezt a munkát – a püspök csendes jóváhagyásával. Úgy látszik, hogy újra azt kell csinálnom, amiért a múltban annyit csúfoltatok: otthagytam ezt a társaságot és nem *[olvashatatlan szól]* közöttük kirakat figurának, ha csak nem történik valami csoda, vagy – katasztrófa. Mert nekünk, – úgy látszik, – az kell.

Nagy a híre annak, hogy hamarosan útlevél nélkül, egyszerű határátlépési igazolvánnyal mehetünk látogatába Magyarországra. Hát ha ez igaz lesz, akkor én is átnézek oda, lássam a szememmel, ami ott van most. Volna ott lakásom, mindenem, csak a vasutat kellene fedeznem, ami nem sok. És vásárolni nem akarok, csak látni és találkozni régi és új emberekkel. S hazajönni.

Nemrégem a fiam: András volt kinn egy hétig valami képzőművész kompániával: sokat látott, megtelt sok új szépséggel, de azt mondta: az utolsó két napon alig várta, hogy – hazajöhessen. Mert, azt mondja, itt is bolondul rohanó az élet, de ott még inkább az és ez az idegeire ment. Gondolom, én is úgy volnék és ezért eleve elhatároztam: ha kimehetek, egy hétre megyek, nem többre, ez elég lesz.

Látod, milyen semmiségeket írok. De fáradt vagyok már és mostanában sokszor elfáradok. Hát akkor még csak egyet, ami talán érdekel:

Bartalis János és Szentimrei vannak itt Kolozsvárt az öregebbek közül, illetőleg tavalyelőtt óta Kacsó Sándor is (ez most lektor a Kiadónál, de szó van róla, hogy az Utunk szerkesztője lenne – Kiss Jenő helyett.) Bartalisék most elég jól vannak anyagilag – sok nagy nyomorkodás után; Szentimrei – súlyosan beteg ember – szívasztmája van, alig jár, fullad meg, úgy néz ki, mint a halál. És muszáj tanítson is, mert a magyar idők négyesztendei katonatisztségével elrontotta a penzió-lehetőségét...

És most még magamról. Semmi új velem nem történt. Vagyok. Egészségesen én is, egész nagy családom is. S mind itt vagyunk Kolozsváron. Dolgozunk és verekedünk az Élettel. Egymással vitázunk sokat, mert sokszor vagyunk együtt, hála a Sorsnak. És várjuk azt a jobbat, aminek az Élet törvénye szerint el kell jönnie bizonyosan. Mert látod: optimisták vagyunk és kívánom, hogy Te is légy az azonkívül, hogy egészséges légy, mert nem érdemes betegnek lenni. Iluskának kezit csókolom, minden jót kívánok neki is.

Régi barátsággal köszönt

Kolozsvár 956. V. 24.

Kós Károly

*

Kós Károly 1953-ban megy nyugdíjba az Institutul Agronomic magyar tagozatán betöltött főiskolai tanári állásából. Feleségével él Kolozsváron egy szoba-konyhás lakásban. (1960-ban a párt egy Kósék választotta kétszobás összkomfortos lakást utalt ki nekik a Mihai Viteazul téren.) 1955-ben a bukaresti Állami Kiadó új kiadásban megjelenteti VARJÚ NEMZETSÉG című regényét és BUDAI NAGY ANTAL című kisregényét, nyugdíját megkétszerezik, majd a legmagasabb írói nyugdíjszintre emelik. Dolgo-

zik. 1953–56 között református parókiát tervez Nagypetribe és Detrethem-telepre, kultúrházat Nagykapusra, református templomot szintén Detrethem-telepre, imaházat Ferencbányára, ravatalozót Szamosújvárra; András fiának házat és műtermet tervez; elkészíti Gaál Gábor sírkövét a Házsongárdi temetőbe; nyomdában van MEZŐGAZDASÁGI ÉPÍTÉSZET című szakkönyve, írja a középkori Kolozsvárról és a Kolozsvári művészcsaládról – Miklósról, Mártonról és Györgyről – szóló regényét. (Befejezetlen maradt.)

Kovács Lászlóhoz – a fenti levél címzettjéhez – régi barátság köti. Az 1945 utáni években Kós Károly – gróf Bánffy Miklóshoz hasonlóan – heti rendszerességgel látogatja Kovács Lászlók kolozsvári otthonát.

Kovács László (1892–1963) az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője, az Erdélyi Szépmíves Céh munkatársa, majd lektora. A Céh több kiadványát és antológiáját szerkesztette (pl. SÉTA A BÖLCSŐHELYEM KÖRÜL). Novellákat és művelődéstörténeti, irodalmi tanulmányokat is írt. 1950-ben Magyarországra költözött. A *Reformátusok Lapja* olvasószerkesztője volt. Budapesten halt meg.

A levélben Kós megemlíti több közös ismerőst, erdélyi irodalmárt és szellemi embert: *Kótay Pál* (1910–1986): polihisztor, egyetemi tanár, sebész-urológus, a marosvásárhelyi urológiai klinika igazgatója, tudománytörténész, író, az Erdélyi Szépmíves Céh munkatársa. Esszéket, novellákat írt. Marosvásárhelyen halt meg.

Molter Károly (1890–1981): író, drámaíró, az Erdélyi Helikon mozgalom egyik alapító tagja, a Bolyai Tudományegyetemen a német nyelv és irodalom professzora, Kós Károly egyik legjobb barátja. Marosvásárhelyen halt meg.

Kemény János (1903–1971): író, a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, marosvécsi kastélyában alakult meg az Erdélyi Helikon elnevezésű szellemi mozgalom 1926-ban. A II. világháború után fizikai munkából élt, később könyvtárosként helyezkedett el. Marosvásárhelyen halt meg.

Csögör Lajos (1904): fogorvos, egyetemi tanár, lapszerkesztő, politikus, a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője, a Bolyai Tudományegyetem, majd a marosvásárhelyi orvosi egyetem rektora. 1949-ben – koncepciók per áldozataként – bebörtönözték. 1956-ban rehabilitálták, és visszahelyezték tanszékére a marosvásárhelyi orvosi egyetemre.

László Dezső (1904–1973): református lelkész, lapszerkesztő, egyháztörténész. Kolozsvári, majd glasgow-i főiskolai tanulmányok után az erdélyi egyházkerület belmissziói utazó titkára, majd vallástanár, később a teológia magántanára a kolozsvári Református Kollégiumban. A Kolozsvár belvárosi református egyházközség pásztorja, az egyházkerület főlevéltárosa, a központi levéltár rendezője. Kolozsvárott halt meg.

Bartalis János (1893–1976): költő, az Erdélyi Helikon mozgalom alapító tagja, a magyar nyelvű expresszionista költészet egyik előfutára, Kosztolányi Dezső felfedezettje. A háború után kilenc évig hallgatott, nyomorgott, válogatott versei csak 1955-ben jelentek meg újra. Kolozsvárott halt meg.

Szentimrei Jenő (1891–1959): költő, író, lapszerkesztő, Kós Károly sztánai szomszédja, házat is Kós tervezte. Tagja volt a Kós Károly vezette Kaláka betéti társaságnak; Benedek Elekkel és Kós Károllyal együtt szerkesztette a Kaláka néplapját, a *Vásárnapot*, amelynek később az egyedüli tulajdonosa lett. Az Erdélyi Szépmíves Céh egyik alapító tagja. 1945-től a kolozsvári Állami Magyar Színház, majd a Józsa Béla Athe-

naeum (azelőtt Minerva) Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat vezetője, végül a Szentgyörgyi István Művészeti Főiskolán tanított. Kolozsvárott halt meg.

Kacsó Sándor (1901–1984): író, emlékiró, lapszerkesztő, baloldali politikus, az Erdélyi Helikon mozgalom egyik alapító tagja, a Magyar Népi Szövetség elnöke. A *Romániai Magyar Szó* című napilap főszerkesztője Bukarestben, majd – lemondása után, az ötvenes-hatvanas években – a romániai Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó kolozsvári szerkesztőségének lektora és az Irodalmi Könyvkiadó magyar fiókjának vezetője. Kolozsvárott halt meg.

Kiss Jenő (1912): költő, műfordító, lapszerkesztő. Az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője, az Erdélyi Szépművészeti Céh olvasószerkesztője, az *Utunk* segédszerkesztője, majd rovatvezetője.

Olvashattuk, örömmel írja Kós Károly, hogy megkerült elveszettnek hitt szindarab-kézirata: „*tegnapelőtt egy kis kolozsvári diákleányka elhozta azt nekem Pestről*”. Az eseményt egy másik, a mi levelünkkel feltehetően egy időben írott levélben is megörökíti. A dokumentumra Monostory Klára talált rá az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményének Keresztury-fondjában. (L. KÓS KÁROLYT IDÉZVE. *Új Tükör*, 1987/49. 23. o.) Ebből a – Keresztury Dezsőhöz írott – levélből idézünk:

„*Furcsa, tarka életem folyamán háromszor vágott a földhöz a sors úgy, hogy mindent előlről kellett kezdenem. Harmadszor 1944 őszén – 61 esztendő voltam akkor –, de akkor úgy, hogy az ég világán semmink nem maradt, s szegény feleségemmel együtt egy szál ruhában gyalog kellett bujdoskolva menekülnünk a gyilkos latrok elől Sztánáról Kolozsvárra, hogy újra megpróbáljuk életünket építeni a semmiből. Otthonommal és abban minden holminkkal együtt természetesen megsemmisültek szellemi életmunkám hagyatékai, emlékei s értékei is: kéziratok, jegyzetek, rajzok, tervek, könyvek, levelek... Így történt. Kegyetlen dolog volt. De elmúlt, s most itt Kolozsváron élünk. Úgy, ahogy lehet. A télen múlt két esztendeje – akkor töltöttem be 70-edik életévemet – elhatároztam, hogy megpróbálom összeszedni azt a néhány írást, rajzot, képet, amit ha nem is maradandó értékűnek, de a magam életmunkájára jellemzőnek ítélttem és amik a szívemhez nőttek. Össze is kerültek innen-onnan – sokszor jó embereim jóvoltából – a leglényegesebbek, csak egy hibázott közülük: »Az országépítő« színházi változata, melyet 1942-ben, a Nemzeti Színház megbízásából írtam volt. De ezzel a munkámmal eleitől kezdve nem volt szerencsém. Bemutatója 1943 Szt. István napjára volt kitűzve s egy nappal a bemutató előtt, a főpróbán robban be a hír a színházba: Horthy István lezuhant repülőgéppel és szörnyethalt. A bemutató természetesen elmaradt. S amikor később előadták, akkor már elsötétített városban bandukoltunk az előadásról szállásunkra. Nem vagyok babonás, pogány kálvinista vagyok, de éreztem, figyelmeztető jel ez számomra: ez a gyermekem nem életre való és szerencsétlenségnek hírmondója csak. Mégis! Gyermekem volt. S amikor mindenemmel együtt kézirata Sztánán elpusztult, bizony mondom, erősen fáj. De eltemettem és szinte el is felejtettem már. Tavalý mégis eszembe jutott és érdeklődni kezdtem: vajjon nem maradt meg bár egy gépelt példánya a Nemzeti Színháznál, vagy a Rádiónál, ahol még néhány Szt. István-napon előadták. De mindkét helyről negatív választ kaptam: elpusztult, elveszett, nincs. Tavalý ősszel egy fiatal irodalomtörténész barátom látogatott meg, aki az én elmúlt életem útját és munkáját nyomozza. S többek között szerette volna olvasni ezt a színjátékot is. Elmondottam neki, amit tudtam róla, és hogy bizony annak vége: elpusztult, nyoma veszett. De az én barátom nem nyugodott meg ebben (pedig ő is református), és vállalta, hogy megkeresi. És lám: tegnapelőtt az itteni Bolyai Egyetem egyik kedves leány hallgatója állít be hozzám: elhozta számomra Pestről »Az országépítő« másolatát. A kísérő levélből megtudtam aztán azt is, hogy az*

én elveszettnek hitt gyermekem nem pusztult el, hanem ott rejtőzködött a N. Múzeum színház-történeti osztályán, ahol Te megőrizted őt – számomra és lehetővé titted annak lemásolását, hogy – viszontláthassam. Kedves Barátom, kérlek most, fogadd jó szívvvel ezért őszinte hálás köszönetét egy öreg erdélyi magyar szellemi munkástelevédnek, aki ennél többet ma úgysem adhat a legjobb akarattal sem. Barátsággal üdvözöl, Kolozsvár, 1956. május hó 20. Kós Károly”

A Kovács Lászlóhoz írott levél egyik hangulatfestő része a „Voltam nemrégén M. Vásárhelyt...” bekezdésben megrajzolt „pillanatkép” a vásárhelyi írakkal töltött estéről. Kós Károly utazásának oka – mint azt egyik, Molter Károlyhoz szóló leveléből megtudjuk (I. Marosi Ildikó: LEVELEK AZ ÖTVENES ÉVEKBŐL. *Igaz Szó*, 1980/12. 526. o.) – egy „vetített képes” előadás volt, amelyet MŰEMLÉKEINK ERDÉLYBEN címmel tartott 1956. május 6-án a marosvásárhelyi Tudományt és Kultúrát Terjesztő Társaság ülésén. „Éjjel nem utazom szívesen, mert nemigen bírom már és fáradtan, fejfájósan hogyan tudjak értelmesen beszélni közönségnek? Van-e lehetőség Vásárhelyt ma egy szobát, illetve egy sezlongot kapnom...”

A Kovács Lászlóhoz szóló levélnek református egyháztörténeti szempontból jelentős fejezete Kósnak az egyházi vezetést illető kritikája. (A vonatkozó szövegrészlet grafológiailag külön is érdekes: a Kós Károly-i híres kézírás ott olyan mértékben vált indulatossá, hogy két szó olvasatát nem tudom megfejteni.)

A református egyházkerületek legfőbb világi tisztviselői az ún. főgondnokok, akik az egyházat a püspökkel együtt igazgatják. Az erdélyi református egyházkerületnek öt főgondnoka van, akik „hivatali idősebség sorrendje szerint végzik a hivatali teendőket, az egyházkerületi gyűlésen pedig egyedül elnököl a jelenlevő legrégebb főgondnok”. Kós Károlyt 1934-ben választják meg a kalotaszegi református egyházmegye főgondnokának. Funkciójától csak 1965 nyarán, nyolcvankét éves korában válik meg. (Ekkor már beteg, túl van egy szívinfarktuson, lábában érszűkület, látása romlik.) A XVI. század óta senki nem viselte olyan hosszú ideig a főgondnoki tisztet, mint ő. (Érdeemes megemlíteni, hogy a temesvári születésű Kós [Kosch] Károly eredetileg evangélikus vallású volt, gimnazistaként tért át a református hitre, ezzel is hangsúlyozva magyarságát, mert az evangélikusok Erdélyben „szász vallásúnak” nevezettek. L. Ifj. Kós Károly levele Bihari Józsefhez. In: KÓS KÁROLY EMLÉKEZETE. 1985. 16. o.)

Kós Károly egyházi szolgálata, református hívő volta elválaszthatatlan része életművének. Major Máténak írta egy levélben: „...amikor [...] nyugdíjba mentem: egészséges, erős, munkabíró ember voltam, aki megszabadulva utolsó s elég terhes tanári lekötöttségemtől, s csak a magam lelkiismeretének tartoztam felelősséggel, úgy éreztem, hogy – mint az Erdélyi ref. egyházkerület főkurátora és építész – tudásom – közéleti és építészeti munkásságomat az erdélyi magyarságnak erre az egyetlen, nem államosított, autonóm munkaterületére [...] korlátozom”. (L. Kortárs, 1980/9. 1473. o.)

1956. november 19-én így ír Molter Károlynak:

„Kedves jó Druszám! Leveleden okt. 20-as dátumot látok és ma november 19-e van, s most bontottam fel ezt a Te régen megírt leveledet, amire a választ kérted volt. De ennek a látszólagos hanyagságnak, sőt figyelmetlenségnek az az oka, hogy éppen csak ma egy hete érkeztem haza Budapestről: betegem, testben és lélekben összetörve, keserűen. S csak ma vettem számba a szept. 10-ike óta [valószínűleg elírás, „október”, H. M.] (akkor utaztunk Pestre feleségemmel) eléggé felgyűlt levelezésemet. Mostanig még csak gondolkozni sem tudtam józanul, csak heverészem, járkáltam, tépelődtem: gondolkoztam azon, amit a múlt hetekben látnom, hallanom és élnem adartott. Egészen közelről, szinte közvetlenül. A Kálvin téren laktunk... [...] ...jóformán még most

sem tudok gondolkozni rendszeresen és sok mindentől alaposan elment a kedvem, igen sok volt, amit 4 hét alatt láttam és éltem. Nagyon megnyomott, megrokkantott.”

„S még jó is most ez a sokféle és – sok munka. Nem gondolkozhatom más dolgokon – ok nélkül és tehetetlenül ügyis” – fejezi be 1956. december 3-i, szintén Molterhez írott levelét.

A Kovács Lászlóhoz írott levélben tervezett utazás, amely a forradalomba való „beleutazás” lett, emlékként felbukkan további két, 1957-ben Merényi Ferencnek írt levélben is: „Ha jól emlékszem, okt. 21-én vasárnap voltam nálad Pál Balázs öcsémmel. És 23-án már kitért a zivatar és elsepert mindent s én tehetetlenül végigvártam, amíg elvonult, hogy üres tarisznyával valahogy hazavergődhessek szegény ijedt feleségemmel. November közepén kerültünk aztán haza Kolozsvárra, minden nagyobb baj nélkül úgy, hogy egyetlen régi és új barátomtól elbúcsúzhattam volna. (1957. II. 11.)”; „...üres tarisznyával, de a forradalom meg-rázó élményének súlyos terhével szívemben és lelkemben, de máskülönben minden nagyobb baj nélkül szerencsésen hazavergődtünk Kolozsvárra szegény öreg feleségemmel együtt nov. 11-én. (1957. XI. 3.)”

Életrajzírója, Sas Péter szerint Kós Károly 1956 őszén barátja, Vincze Géza református lelkész meghívására látogatott Budapestre. A Pesten töltött időt – a levelek alapján – pontosíthatjuk: október 11-től november 10-ig volt Kós Károly Pesten. Major Máté – még október 23-a előtt – ünnepélyesen átadhatja Kós Károlynak a Magyar Építőművészek Szövetsége tiszteletbeli tagságáról szóló tagkönyvet, Kós még fölkereshet néhány barátot, művészt. Aztán figyelheti a forradalmat és annak leverését a Kálvin térről, bizonyára a református parókiából.

Hazaérkezése után szinte beleveti magát a munkába – talán ez volt a gyógyszere –, templomokat, parókiákat tervez, a farnasi, magyardécsi és misztótfalui parókiák fel is épültek; 1956 decemberében megtervezi BUDAI NAGY ANTAL című színművének dizsleteit és plakátját. Az 1960-as évek közepétől kezdve már inkább csak látogatóit fogadja Szamos-parti blokklakásában, és levelezik.

Leveleit kézzel írta, Ráskai Lea betűiből maga csinálta kalligráfia szerint. Lapos tollat használt és kék tintát. Kék mondatai a mára már megsárgult papírokon olyanok, mint egy finom akvarell. Major Máténak írta: „...ha [...] meg is szűkült körülöttem a világ, ha naponta a szükséges városi séták mind rövidebbek is lettek, ha le is kellett köszönnöm egyetlen – egyházunkbani – munkaterületemről, ha kihullottak kezemből az építész munkaszerszámai, és ha írásmunkámat is mindinkább csupán levelek megírására kellett korlátoznom, ez az én vénségi életszakaszom mégsem volt számomra sem terhes, sem siralmas vagy szomorú. Mert valójában nem voltam beteg ember, nem szorultam ápolásra; jólestek barátaim, jó embereim elég gyakori látogatásai és levelei, örvideni tudtam a szép tavaszi és nyári és a szelíd őszi napoknak, boldog izgalommal gyűjtöttük meg kettőnk évről évre kisebb karácsonyfája gyertyácskáit és gyermekeinkkel meg unokáinkkal meghatott szívvel énekeltük el alatta a népi betlehemesek régesrégi énekét: a három királyok híradását a jászolban született gyermek csodájáról”.